

MİLLİ MUSİQİ İRSİNİN İNKİŞAFINDA MUĞAM İFAÇILIĞI SƏNƏTİNİN ROLU

Mehrriban Paşayeva

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: aliwkag@mail.ru

Azərbaycan musiqi mədəniyyəti qədim tarixə malikdir. Xanəndə sənəti xalq musiqisinin əsasını təşkil edən sahələrdən biridir. Xanəndə və sazəndə yaradıcılığı XIX əsrin ikinci yarısından etibarən gətdikcə canlanır və tərəqqi edir. Bu, böyük və zəngin keçmiş olan musiqi mədəniyyətinin növbəti təkmilləşmə mərhələsi idi. Xanəndə sənəti də muğamın inkişafı ilə sıx bağlıdır. Öz növbəsində klassik muğamlarımızın tərəqqisi də xanəndə ifaçılıq sənətinə əsaslanır. Görkəmli müğənni Bülbül muğamların inkişafını məhz xanəndəlik sənəti ilə bağlayırdı. O, xanəndələrin rolunu qeyd edərək yazmışdır: “Azərbaycan klassik muğamlarının inkişaf tarixi onların ifaçıları ilə sıx əlaqədardır.

Fasiləsiz şəkildə saat yarım, iki saat uzanan ifaları yaradan müğənnilər ancaq Azərbaycana məxsusdur. Səttar, Cabbar Qaryağdı oğlu, Şəkili Ələsgər, Əbdülbaqi, Seyid Şuşinski məhz belə xanəndələr olmuşlar. Adları çəkilən ifaçılar “dəstgah” adı altında proqram əsər yaratmışlar. Azərbaycan muğamlarını məharətlə ifa etməklə xanəndələr empirik yollarla əsrdən-əsrə keçən, zamanın sınaqlarından çıxan orijinal ifaçılıq məktəbi yaratmışlar. Bu məktəb Zaqafqaziyada olduğu kimi bütün yaxın Şərqdə də böyük hörmət qazanıb. Xanəndələr muğamı qoruyur, onu nəsildən-nəslə ötürərək yeni melodiyalarla zənginləşdirirdilər. Bildiyimiz kimi, xanəndə sənəti digər şəhər və bölgələrimizə nisbətən daha çox Qarabağ mahalında və xüsusilə Şuşada inkişaf etmişdir. Bu, Qarabağın özəmənkə mədəni mühiti ilə əlaqədardır. O dövrdə yetişən məşhur xanəndələr və bir çox musiqiçilər Qarabağda musiqinin gətdikcə zənginləşməsi və təkmilləşməsinə təkan verdilər.

Xanəndələr özünəməxsus ifaçılıq məktəbi yaratmış, Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışlar. Hacı Hüsü, Səttar, Əbülhəsən xan İqbal, Kestazlı Həşim, Əbdülbaqi Zülalov, Cabbar Qaryağdı oğlu, Keçəçi oğlu Məhəmməd, Şəkili Ələsgər, Məşədi Məhəmməd Fərzəliyev, Bülbül, Səid Şuşinski, Ala Palaz oğlu, Molla Rza, Şəkili Qasım, Zəbul Qasım muğam məktəbini yaratmış, Yaxın Şərqdə və bütün Qafqazda məşhur olmuşlar. Beləliklə, Şuşa şəhəri XIX əsrin axırlarına yaxın artıq məşhur musiqi mərkəzlərindən biri sayılır və məşhur xanəndələrin yetişib püxtələşməsinə səbəb olur. “Şuşa musiqi istedadlarının beşiyi idi. Bu füsunkar təbiətli yerin xoş avazlı xanəndələri Zaqafqaziyadan kənarlarda da şöhrət qazanmışdı.

“Şuşa musiqiçiləri” Azərbaycan musiqisinin tarixini yaratmış və onu yalnız öz vətənlərində deyil, həm də Şərqi başqa ölkələrində təmsil etmişlər”.²

XIX əsrin ortalarında Şuşada, Şamaxıda və Bakıda xüsusi musiqi məclisləri və məktəbləri yaranır. O dövrdə Şuşa məktəbi daha çox tanınırdı. XIX əsrin ikinci yarısında Şuşanın musiqi həyatında ədəbi-musiqili gecələr, məclislər xüsusi rol oynayırdı. Musiqi məktəbləri də məclis adlandırılırdı. Şuşada musiqi məktəblərinin ilk yaradıcılarından biri Xarrat Qulu Məhəmməd oğlu olub (1823-1883). O, musiqişünas və muğam bilicisi idi, yaxşı səsi olan gənclərə sənətin sirlərini öyrədirdi. “Xarrat Qulu” məclisi Azərbaycanda vokal və ifaçılıq məktəbinin inkişafında böyük rol oynamış bir sıra musiqiçilər formalaşdırıb. Şuşanın ən görkəmli xanəndələrindən Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Dəli İsmayıl, Şahnaz Abbas, Əbdülbaqi, Keştazlı Həşim, Keçəçi oğlu Məhəmməd, Cabbar Qaryağdı oğlu və məşhur tarzən Sadıxcan bu məktəbin yetirmələrindən idi. Xarrat Qulunun ölümündən sonra XIX əsrin 80-ci illərində Şuşada Kor Xəlifin musiqi məktəbi açılır. Eyni zamanda Azərbaycanın bir neçə sahələrində musiqi məclisləri, musiqi salonları, musiqi dərnəkləri yaranır. Şuşada Nəvvabın məclisi, Şamaxıda Mahmud Ağanın dərnəyi, Bakıda Məşədi Məlik Mənsurovun salonu əsl musiqi məktəbinə çevrilir. Burada görkəmli musiqişünaslar, Şərqi musiqisinin biliciləri, xanəndə sənətinin yüksəlişi üçün çalışırdılar. Belə məclislərdə “Şur”, “Rast”, “Mahur”, “Cahargah”, “Bayatı İsfahan” muğamlarının ifası iki, üç saat davam edirdi. Şuşa məclisinin rəhbəri Mir Mövsüm Nəvvab (1833-1918) XIX əsrin görkəmli Azərbaycan musiqişünaslarından biri olub. O, Şuşanın musiqi mərkəzinə çevrilməsi və əhalinin maariflənməsi üçün çox iş görmüşdür. Görkəmli xanəndə Hacı Hüsünün iştirakı ilə “Xanəndə məclisi” yaratmışdı. Xarrat Qulunun musiqi məclisindən sonra Nəvvab məclisi Şuşa şəhərinin musiqi və ədəbi həyatında böyük rol oynayıb. Xanəndə sənətinin püxtələşməsinə XIX əsrin ikinci yarısında Şirvan məclislərinin böyük təsiri vardı. Mahmud Ağanın (1826-1896) təşkil etdiyi məclislər məşhur idi. Elə xanəndə, yaxud tarzən yox idi ki, Mahmud Ağanın məclislərinə qatılmasın. Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Bülbülcan, Səttar, Sadıxcan, Cabbar Qaryağdı oğlu Mahmud Ağanın qonağı olmuş və təşkil etdiyi gecələrdə çıxış etmişlər. Mahmud Ağa öz məclisinə gənc musiqiçiləri də dəvət edir və onlara klassik muğamın sirlərini öyrədirdi. Şamaxıda böyümüş Mirzə Məhəmməd Həsən, Mehdi, Məbud və başqa xanəndələr, tarzənlərdən topal Məhəmmədqulu və başqaları Mahmud Ağanın yetirmələridir. Azərbaycanda xanəndə sənətinin tərəqqisində Şuşa və Şamaxı məclisləri ilə yanaşı, Bakı məclisləri də əhəmiyyətlidir. Bakı musiqi məclisinin rəhbəri Məşədi Məlik Mənsurov (1838-1909) çox savadlı musiqişünas, gözəl ifaçı olmuşdur. Onun evində hər gün musiqi toplantıları keçirilirdi. Bu toplantılarda Seyid Mirbabayev, Ağa Kərim Salıq, Bəylər, Ağa Səid oğlu, Ağabala, Mirzə Fərəc, Baladadaş və başqa musiqiçilər muğam dəstgahlarının və təsniflərin ifasını müzikirə edirdilər. Bakı məclislərinə Qarabağ, Şamaxı, həmçinin İrandan məşhur musiqiçilər gəlir və Məşədi Məlikin evində qonaq qalırdılar. Hacı Hüsü, Məşədi Zeynal, Ala Palaz oğlu, Molla Rza, Əbdülbaqi kimi məşhur musiqiçilər Məşədi Məlikin salonunun daimi iştirakçıları, həmçinin də onun yaxın dostları idilər. Bakı məclisləri Abşeronun da musiqi mədəniyyətinin inkişafına ciddi təsir göstərirdi. Bu məclis bütöv musiqiçilər nəslini yetişdirirdi. Məşədi Məlikin oğlanları – Məşədi Süleyman, Mirza Mansur, nəvələri Bəhram, Ənvər, Nadir Mənsurovlar onun musiqi irsini nəinki qavramış, həm də qoruyaraq inkişaf etdirmişlər. Şuşa, Şamaxı və Bakı məclisləri xanəndəliyin təkmilləşməsinə

təkan verməklə, muğam sənətinin xalq arasında yayılmasına da kömək göstərmiş. Onların köməyi ilə muğamlar xalq arasında mükəmməl yer tutmuşdur. Azərbaycanda XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində xanəndə sənətinin inkişafı ilə əlaqədar vokal musiqisindən başqa instrumental musiqi də inkişafda idi.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin birinci yarısında xanəndələr tarın, kamançanın və balamanın müşayiəti ilə oxuyurdular. XIX əsrin ikinci yarısında xanəndəni tar, kamança və qoşa nağara müşayiət edirdi. XX əsrin əvvəllərindən isə ansambl yalnız üç musiqiçidən ibarət idi: xanəndə, tarzən və kamança ifası. Əgər bu vaxta qədər tar və kamança xanəndə dəstəsində oxuyan üçün yalnız müşayiətçi rolunu oynayırdısa, artıq təklikdə "solo" çalmaq üçün də imkan verirdi. XIX əsrin ortalarından xanəndə sənətinin inkişafı ilə əlaqədar kamança və tar aləti təkmilləşməyə başlayır. Instrumental musiqinin inkişafı nəticəsində XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərində görkəmli tarzən sülaləsi yarandı – Ələsgər, Sadıxcan, Məşədi Zeynal, Cavan bəy Əlibəy oğlu, Məşədi Cəmil Əmirov, Şirin Axundov, Fərəc Rza oğlu, Qurban Pirimov, kamança çalanlardan Qarabəy Hacıbəy, Rasim Şirinov və başqalarını göstərmək olar. Bu ifaçılar Azərbaycan musiqi mədəniyyətini zənginləşdirmişlər.

Musiqi mədəniyyətimiz tarixində misilsiz rolu olan Sadıxcan görkəmli Azərbaycan tarzənidir. Mirzə Sadıx Əsəd oğlu 1846-cı ildə Şuşada doğulub. Uşaq yaşlarından incəsənətə böyük maraq göstərmiş, xalq mahnılarını gözəl oxumuşdur. Və nəticədə atası tərəfindən Xarrat Qulunun məktəbinə göndərilib. Xarrat Qulu məktəbi onun formalaşmasına təsir göstərir. On səkkiz yaşında səsini itirdiyinə görə tarda, kamançada və neydə çalmağı öyrənir. Onun tar müəllimi Şuşalı tarzən Ələsgər olmuşdur. Sadıx güclü qola, uzun barmaqlara malik olduğundan bu sənətin öhdəsindən ustalıqla gəlmişdir. Tez bir zamanda onun adı görkəmli musiqiçilərlə birləşdirilir. Qısa vaxtda bütün Qafqazda məşhurlaşır. Sadıxcan yalnız mahir tarzən deyil, əsl novator idi. Tarın təkmilləşməsi istiqamətində işləməklə, tarın qolunun quruluşunu dəyişmiş, artıq tonları çıxararaq yalnız 17 tonu saxlamışdır. O vaxta qədər tar diz üstə çalınırdı. Sadıxcan ilk dəfə tarı sinəsi üstə qaldırmışdır. Sadıxcana qədər tar 5 simli idi. O, daha 6 sim əlavə edərək tarın simlərini 11-ə çatdırdı. Və tar ifaçılığı mədəniyyətini daha yüksəkliklərə çatdırdı.

Görkəmli müğənni Bülbül yazırdı ki, köhnə İran tarı gözəl musiqiçi Sadıxcan tərəfindən təkmilləşdirildikdən sonra onda çalınan havalər daha rəngarəng səslənməklə əsl xalq çalğı alətinə çevrildi.³ Sadıxcan Azərbaycan muğamına da bir sıra yeniliklər gətirmişdir. F.Şuşinski: "O, Segah muğamını inkişaf etdirərək tarın qoluna "Zabul" pərdəsini, "Mirzə Hüseyn Segahı"na isə Manəndi "muxalif" əlavə etmiş "Mahur" muğamını təkmilləşdirmişdir".⁴ Sadıxcanın tara və muğamata gətirdiyi yenilikləri yüksək qiymətləndirən musiqişünas Əfrasiyab Bədəlbəyli yazırdı: "Əgər muğamatın ifası sahəsində tarın musiqi alətləri içərisində birinci yer tutduğunu nəzərə alsaq, Mirzə Sadıxın kəşf etdiyi yeniliklərin nəticə etibarı ilə Azərbaycan musiqi tarixində böyük bir

dönüş yaratdığını təsdiqləmiş olarıq. Demək olar ki, Mirzə Sadıxdan başlayaraq Azərbaycan muğamatının mahiyyəti, ifadə vasitələri, təsir qüvvəsi və ifa etmək üslubu yeni bir pilləyə qalxdı. O, Azərbaycan musiqi tarixində yeni bir səhifə açdı.⁵ Məşədi Zeynal, Mərdi Cənabəyov, Həmid Malibəyli, Məşədi Cəmil Əmirov, Qurban Pirimov və Şirin Axundov Sadıxcan məktəbinin yetirmələridir.

Azərbaycan ifaçılıq məktəbinin nümayəndələrindən biri də Məşədi Cəmil Əmirov idi. Uşaq yaşlarından musiqiyə böyük həvəsi olmuş və əsasən də tar alətində çalmağı arzulamışdır. Tar çalmağı uşaqlıqdan öyrənmişdir. O, görkəmli musiqişünas Nəvvabın köməyi ilə musiqi nəzəriyyəsini əxz edərək onun məclisində iştirak etmək imkanını qazanıb. Tez bir zamanda gənc xanəndə Zülfüqar ilə Şuşanın məclislərində, şənliklərində çıxış edir və Şəkida, Şirvanda gözəl tarzən və xanəndə kimi şöhrət qazanır. O, şənliklərdə Malibəyli Həmid, Musa Şuşinski, sonralar Bülbülü və Səid Şuşinski müşayiət edir. Məşədi Cəmil özünə və öz sənətinə çox tələbkarlıqla yanaşırdı və bu cəhət onu başqalarından fərqləndirirdi. 1910-cu ilin əvvəlində Məşədi Cəmil musiqiçilər dəstəsi ilə birlikdə Riqaya "Qrammofon" firması tərəfindən dəvət alır. Orada vala bir sıra muğam və mahnılar yazdırır. Daim öz üzərində işləyir və musiqi təhsili almaq və notlar öyrənmək məqsədi ilə 1911-ci ildə İstanbula yola düşür. Burada musiqi təhsili alaraq not savadını öyrənir və şərq və Avropa bəstəkarlarının əsərləri ilə tanış olur. Məşədi Cəmil Azərbaycan musiqi tarixində ilk dəfə muğamları nota köçürüb və 1912-ci ildə İstanbula "Şahbal" jurnalında "Heyratı" muğamının not yazısını dərc etdirir. Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixinə Məşədi Cəmil görkəmli tarzən kimi daxil olmuşdur. İllər boyu Səid Şuşinski, Bülbül, Musa Şuşinski, Malibəyli Həmid və Əsgər kimi xanəndələri müşayiət etmişdir. O, görkəmli tarzən Sadıxcanın məktəbinin yetirməsi idi və bütün muğamları gözəl ifa edərək tar alətinin mürəkkəb texnikasına mükəmməl yiyələnmişdi. "Segah" muğamı Məşədi Cəmilin ifasında daha populyar idi. Öz ifası ilə sübut etdi ki, tarda muğamın incəliyini çox gözəl əks etdirmək olar. XX əsr Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin nümayəndələri içərisində Məşədi Cəmilin adı xüsusi yer tutur. O, bütün həyatını milli incəsənətin inkişafına həsr etmişdir. Adı və gördüyü işlər bu günə qədər Azərbaycan musiqi sevənləri tərəfindən hörmətlə yad edilir. Xanəndələr və instrumental ifaçılar xalq mahnılarının mahir ifaçıları olmaqla bərabər, öz yaradıcılığı ilə xalq musiqimizi və muğamlarımızı təbliğ etmiş və qoruyub saxlamışlar.

Azərbaycan muğam ifaçılığı məktəbinin inkişafı ayrı-ayrı məşhur sənətkarların adı və ənənələri ilə bağlıdır. Bu sənətkarların ifaçılıq üslubu öz dəst-xətti ilə seçilmişdir.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində mədəniyyətimizin inkişafı nəticəsində böyük sənətkarlar nəslı yetişir. Muğam ifaçıları zəngin milli ənənələrin yaradılmasına təkan verərək, eyni zamanda muğam sənətinin bu gün də yaşamasında böyük rol oynamışlar. ❖

Ədəbiyyat:

1. A.Məmmədova. Bülbül. Bakı, 1967, səh 117
2. V.Vinoqradov. Üzeyir Hacıbəyov və Azərbaycan musiqisi (rus dilində). Moskva, 1939, səh 9
3. Bülbül. Xalqın yaradıcılığı. "Pravda" qəzeti, 2 aprel, 1938, № 91

Резюме

Мехрибан Пашаева

РОЛЬ МУГАМНОГО ИСПОЛНИТЕЛЬСКОГО ИСКУССТВА

В РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ
Статья посвящена изучению исполнительскому искусству мугама. В статье даётся общий обзор мугамного исполнительского искусства со второй половины XIX века по XX век. В статье речь идёт об основных направлениях деятельности исполнителей мугама и их роли в развитии национального музыкального искусства.

Ключевые слова: исполнение, мугам, тар, инструмент, искусство

4. F.Şuşinski. Azərbaycan xalq musiqiçiləri. Bakı, 1970, səh 58

5. Ə.Bədəlbəyli. Qurban Pirimov. Bakı, 1955, səh 18

6. R.Zöhrabov. Muğam. Bakı, 1991

7. Oqtay Quliyev. Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri. Bakı, "İşıq", 1980

Summary

Mehriban Pashayeva

THE ROLE MUGHAM PERFORMING ART IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN'S NATIONAL MUSIC CULTURE

The article is dedicated to the study of the art of mugham. The article gives a general overview of the art of Azerbaijani mugham performance from the middle of the XIX century and the beginning of the XX century. The article discusses the main activities of mugham performers and their role in the development of national music culture.

Key words: performance, mugham, tar, instrument, art